

УДК 821.161.2 (075.8)

Г.В. Ніколюк,
учитель української літератури
(ЗОШ № 15, м. Житомир)

АРХЕТИПНА СИМВОЛІКА "ПЛАЧУ" ЯРОСЛАВНИ У "СЛОВІ ПРО ІГОРІВ ПОХІД"

У статті розглядається художня структура фрагменту "Слова про Ігорів похід", відомого як "Плач Ярославни". Автор з'ясовує семантику архетипних символів і приходить до висновку, що цей фрагмент за жанровими ознаками може визначатися як текст, створений за схемою та поетикою фольклорного замовляння. Тим самим доводиться глибинний зв'язок давньої літературної пам'ятки з усною народною творчістю часів Київської Русі.

Один із найліричніших фрагментів у "Слові про Ігорів похід" – плач Ярославни – як це не видається дивним, обійдений пильнішою увагою літературознавців, недостатньо проаналізований як суто художній текст. Хіба що М. Максимович, перейнятий романтичним духом у літературі першої половини ХІХ ст., захоплено відгукується про цей фрагмент. У праці "Песнь о полку Игореве: Из лекций о русской словесности, читанных 1835 года в университете св. Владимира" учений виділяє розділ "Любовь женская", де наголошує на високій красі народних голосін: "Скільки життя та поезії в цих докорах і проханнях до природи від самотності, тужливої любові, у цій упевненості, що природа бере участь у справах її князя й почує її голос" [1: 532]. Коментуючи пристрасний монолог Ярославни, М. Максимович порівнює його з народними піснями, де розроблена давня тема голосіння за вбитими рідними синами, чоловіками, батьками: краса вірного кохання й безмежне горе об'єдналися в глибокий крик душі. Романтичний і народницький пафос дослідника "Слова" тут цілком зрозумілий, і чи не з його легкої руки в українському літературознавстві за фрагментом закріпилося визначення – "плач Ярославни" (так, до речі, назвав свій переспів цього місця у "Слові" і Шевченко у 1860 р.). У своїй "Історії української літератури" І. Франко повністю викладає монолог Ярославни, але в коментарях обмежується лише кількома зауваженнями: "Прегарний "плач Ярославни", дуже вдатна проба перебірки якоїсь народної пісні, артистичний перетвір заводіння жінки за мужем" [2: 194]. М. Грушевський в "Історії української літератури" також подає цей уривок, але у своєму прозовому переказі, додаючи й власні враження від нього: "Мелодійно, повно краси пливуть голосіння-закляття Ярославни (...). Сей плач Ярославни вважається і може вважатись одною з найкраще захованих пісень "Слова" [3: 180-181; 192].

З метою визначення художніх особливостей цього "плачу" Ярославни зі "Слова про Ігорів похід" здійснимо міфологічний аналіз цього місця у літературній пам'ятці.

На Дунаи Ярославнынъ глас ся слышитъ,
Зегзицею, незнаема, рано кычетъ:
"Полечю, – рече, – зегзицею по Дунаеви,
омочю бебрянъ рукавъ въ Каялѣ рѣцѣ,
утру князю кровавыя его раны
на жестоцѣмъ его тѣлѣ".

Ярославна рано плачеть въ Путивлѣ на забралѣ, аркучи:
"О вѣтре, вѣтрило!
Чему, господине, насильно вѣеши?
Чему мычеши хиновъскыя стрѣлки
на своею нетрудею крилицю
на моея лады вои?
Мало ли ти бяшетъ горѣ подъ облакы вѣяти,
лелѣючи корабли на синѣ морѣ?
Чему, господине, мое веселие по ковылию развѣя?"

Ярославна рано плачеть Путивлю городу
на заборолѣ аркучи:
"О Днепре Словутицю!
Ты пробилъ еси каменныя горы
сквозѣ землю Половецкую.

Ты лелѣяль еси на себѣ Святослави насады
до плѣку Кобякова.

Възлелѣи, господине, мою ладу къ мнѣ,
абыхъ не слала къ нему слезъ на море рано".

Ярославна рано плачеть въ Путивлѣ на забралѣ аркучи:

"Свѣтлое и тресвѣтлое слънце!

Всѣмъ тепло и красно еси!

Чему, господине, простре горячую свою лучу

на ладѣ вои,

въ полѣ безводнѣ жаждою имъ лучи съпряже,

тугою имъ тули затче?" [4: 48-50].

Структурно цей фрагмент за традицією ділять на чотири "строфи" (беремо це слово в лапки, бо йдеться не про класичні форми строфи), початок яких – це слова автора, після чого йде текст замовляння Ярославни.

Уже в першому рядку авторського тексту натрапляємо на нібито "географічне непорозуміння": Ярославна перебуває в Путивлі, але голос її чути "на Дунаї". Б. Рибаків це тлумачить як "поетичну звістку батькові" – Ярославу Галицькому, котрий "запирал ворота Дунаю", тобто був господарем дунайського гирла. Але це погляд історика. Виходячи з міфологічних уявлень праукраїнців, можемо стверджувати, що "дунай" (саме з малої літери) в цьому тексті означає озеро, річку, джерело тощо, а назва пов'язана з іменем богині водних стихій Данюю. Міфологічний "дунай" зберіг свою семантику і в пізніші віки, що зафіксовано в народних піснях. Б. Грінченко у "Словарі української мови" фіксує це слово і пояснює так: "разлив воды, вообще большое скопление воды". Далі ілюструє це тлумачення рядками з народних пісень: "Ой за горами вода дунаями, ой там козаченько коня напуває"; "Понад дунаями вода стоянами, ой там козаченько коня напуває" [5: 456]. Можливо, в "Слові" "дунаєм" названо Сейм, що протікає біля Путивля, а, скоріше за все, це поетичний образ води, над якою літає чайка ("зегзиця"), що в усній творчості символізує тугу, печаль, сум. Дехто з тлумачів пам'ятки слово "зегзиця" перекладає як "зозуля", але це в принципі неправильно, адже зозуля не літає над водою ("дунаєм"), хоч в усній словесній традиції пізнішого часу (в піснях) означає те саме: туга, сум.

У перших рядках фрагменту згадана ще одна ріка – Каяла, на якій відбулася битва Ігоря з половцями. На жодній географічній карті назва цієї ріки не зафіксована, в жодному довіднику її немає, а численні її пошуки (теоретичні, а також і практичні – за допомогою подорожніх експедицій) не дали бажаного результату: заспокоїлися дослідники на тому, що, можливо, назва ріки змінилася або сама ріка щезла, висохла. Пригадаємо ще декілька згадок про Каялу: "Третьяго дни к полудню падоша стязи Игоревы, ту ся брата разлучиста на брезѣ быстрой Каялы" [4: 34]; "На рѣцѣ на Каялѣ тьма свѣт покрыва" [4: 40]. Вихоплені з різних місць тексту (додамо сюди і слова "омочю бебрян рукав в Каялѣ рѣцѣ"), ці образи розкривають міфологічне світорозуміння Автора, зокрема міф про ріку як символічну межу поміж світом живих і мертвих (така семантика "ріки забуття" залишилася хіба що в казках). Річки Каяли не було й немає на географічних картах, і даремно шукають її сучасну назву – це символічна ріка, на березі якої загинуло військо Ігоря, розлучилися брати (Всеволод пішов у "світ мертвих", а Ігор залишився жити). Каяла стає "темною", бо момент переходу через "річку смерті" оповитий таємницею-темінню. У контексті міфу про "межову ріку" стає відчутнішим образ чайки-Ярославни як птиці смутку, що літає над річкою, яка розділяє живих і мертвих. Тут відображене архаїчне уявлення, що смерті можна запобігти, окропивши тіло "живою водою", що й збирається вчинити Ярославна ("омочю бебрян рукав в Каялѣ рѣцѣ, утру князю кровавыя его раны"). Після її молитви-благання-замовляння відразу ж іде епізод втечі Ігоря з полону (а був він у полоні на половецькій землі, яка уявлялася "потойбічним світом", іншим берегом відносно "поцейбічної" Руської землі). Отже, відбувається зворотний перехід Ігоря з "того" світу в "цей", при цьому знову з'являється образ річки: Ігор скаче до очерету, впливає на воду. Віра в те, що магічною силою замовляння можна повернути небіжчика з потойбіччя, також органічно вписується в поетику давнини.

На початку другої "строфи" окреслено таку картину: "Ярославна рано плачеть въ Путивлѣ на забралѣ, аркучи". Все тут вказує на *ритуальність* дії: пора замовляння – ранок, перебування на заборолі (щити з дерева чи каменю, встановлені на мурах фортеці для захисту її охоронців), звідки відкривається широкий простір, ритуальний плач (це не обов'язково плач-голосіння у прямому

розумінні, а внутрішній, психологічний стан княгині), промовляння "у світ" слів, звернутих передусім до сил природи.

Перша сила, яку називає Ярославна у своєму замовлянні, – "вітер, вітрило". Жінка звертається до нього як до "господина", тобто як до господа-бога, володаря. Її фраза ("Чему, господине, насильне вѣши? Чему мычеша хиновъскыя стрѣлы на моя лады вои?") перегукується своєю образністю із відтворенням битви Ігоря: "Се вѣтри, Стрибожи внуци, вѣють съ моря стрѣлами на храбрыя плѣкы Игоревы" [4: 30]. Тут бога вітрів названо на ім'я (чого чомусь уникає Ярославна) – Стрибог. За словником "Українська міфологія" В. Войтовича, це "цар-батько вітрів, небесний владика грози, бурі, ураганів" [6: 510], а підвладні йому вітри – сини, дочки, онуки, серед яких є Вітрило – південний вітер (думається, що таке тлумачення В. Войтович виводить саме із замовляння Ярославни, оскільки йдеться про те, що половці наступали на Ігоря з півдня, з моря). А чи так це насправді – тривких аргументів немає. Так само, як і у твердженні цього дослідника, ніби Стрибог – "божество війни" (тут аргументом є наведені вище цитати із "Слова"). На наш погляд, у "Слові" йдеться про бога вітрів (чи його внуків, що опікуються різними напрямками повітряних потоків), а те, що вітер несе стріли ханські на військо Ігоря, виражає гірку досаду Ярославни: навіть вітер супроти її мужа; вона сердиться на бога і навіть не називає його на ім'я.

Ігоря Ярославна також не називає на ім'я – у своїй поетичній мові (а саме такою і є мова замовлянь) вона вживає слово "ладо". У давній українській міфології цей образ мав декілька значень, головне з яких – "чоловік богині Лади, бог вірного подружжя, родинної злагоди, шлюбу, кохання" [6: 273]. Означення Ігоря як "ладо" у замовлянні повторено тричі, в кожному звертанні до божественних сил природи. Таке звертання має міфологічний смисл, який підкреслює вірність Ярославни як жони, котра цим єдиним словом виражає свої почуття до коханого чоловіка ("ладо" – своєрідний код тих почуттів). Можна припустити, що таке звертання годилося не тільки для замовлянь, а й було узвичаєним звертанням або означенням у тогочасному етикеті.

Образ "синього моря", на якому вітер кораблі підганяє ("леліє") – то, очевидно, не є натяк на конкретне море, а взагалі – на водний простір, який у давніх уявленнях асоціювався із світовими водами. Епітет "синє" – традиційне фольклорне художнє означення моря. Так що припущення Б. Рибаківа, що "море з готськими дівами на березі – Азовське море" – то лише спроба історика з'ясувати реальні географічні параметри походу Ігоря, який, на думку вченого, у критичний момент битви намагався прорватися до моря [7: 135-136].

Вислів "мое веселие по ковылю развѣя" має у монолозі Ярославни уже конкретніший смисл, оскільки образно (це метафора) вказує на настрій княгині і на причину цього сумного настрою. "Веселие", звичайно, – це не веселощі, а погідний, комфортний настрій, який, мабуть, був у Ярославни до походу Ігоря. До речі, через шість століть слово "веселіє" у значенні душевного комфорту вживає Г. Сковорода ("веселіє серця"). Ковила – прикмета степу, у який подався Ігор із військом. Те, що там сталося в степу, і принесло Ярославні смуток. І тут "господину" вітру дорікає княгиня, бо саме він розвіяв її "веселіє".

У третій "строфі" Ярославна звертається до "Дніпра Словутиця". Дніпро, як і Дунай, Дон, Дністер, – це ріки богині Дани (в основі назви річок – корінь "дан"; із санскриту dhuni – річка) [див.: 8: 402-406]. Другий компонент звертання – Славутич – виводиться із персоніфікованого образу Слави (В. Войтович припускає, що так могла називатися Богиня-Праматір [6: 483], від імені якої, напевно, походить етнонім *слов'яни*. З іменем Слави пов'язана стародавня назва найбільшої річки східного слов'янства – Дніпра, який обожествлявся та вважався її сином, тобто Славую, Славутичем" [6: 483]. Здавалося б, Ярославні у її драматичних переживаннях од Дніпра нічого й не треба було, адже битва з половцями відбулася десь далеко від цієї річки, проте княгиня звертається до Славутича як до однієї з головних божественних сил (поряд з Вітром і Сонцем), інакше кажучи, вона звертається до однієї з природних сил, що складають світобудову – до *води*. Дніпро усвідомлюється нею як могутня сила: "ты пробилъ еси каменные горы" (тут фігурують реалії, оскільки це натяк на кам'яні пороги Дніпра – саме в "землі половецькій"). Ще одна історична реалія: по Дніпру пливали "Святославли насады до плѣку Кобыкова", але ця алюзія на певні історичні події тут не має прямого значення, бо йдеться про те, що Славутич у минулому допомагав руським князям у боротьбі із чужинцями, що посягали на Русь. Ярославна просить Славутича: "Взлелѣи, господине, мою ладу къ мнѣ", тобто просить бога безперешкодно повернути її чоловіка додому, аби "не слала къ нему слезъ на море рано". Знову зринає образ моря – світових вод, які здатні забрати Ігоря у свої глибини навічно. "Посилати сльози" – містка метафора, яка у давній творчості, можливо, і не була метафорою, бо таким був спосіб мислення у ту пору, то була звична стилістична формула, яка органічно використовувалася у замовляннях.

У четвертій "строфі" Ярославна звертається до Сонця, яке в українській міфології, як і в міфологіях багатьох інших народів, вважалося одним із головних божеств. Вона називає його

"світлим і тресвітлим". Останнє означення викликало у дослідників чимало різних пояснень. Зокрема, В. Войтович вважає, що "саме за стародавніх часів і навіть трохи пізніше божество Сонця уявлялося триєдиним, немовби три істоти, пов'язані між собою єдністю дій" [8: 252]. У дослідника "трисвітле сонце" асоціюється з богом Трояном (у "Слові" це ім'я згадується чотири рази, але був це бог чи історична особа – не доведено). В. Войтович на підтвердження своїх міркувань наводить літописні фрагменти під 1104 і 1141 роками, де йдеться про небесні знамення, в яких сонце поставало як не одне, а декілька (у цьому разі може йти мова про якісь оптичні особливості сприймання, а не про символічний смисл). Гадаємо, що не варто шукати пояснень та обґрунтовувати "триєдність" сонця, бо, скоріше за все, в літописі трапилася описка (або в процесі переписування – помилка, яку повторюють дотепер) – і треба читати не "тресвітле", а "пресвітле", тоді все стає на свої місця і має логіку: Ярославна називає Сонце "світлим" і далі емоційно додає: "пресвітле", виявляючи особливу пошану до божества: "Всѣм тепло и красно еси!".

Отже, Ярославна у своєму замовлянні звертається до трьох божеств – Вітру, Дніпра-Славутича (Води), Сонця. Із традиційних у міфології елементів світобудови відсутня лише Земля (в українців з давніх-давен, принаймні з початків землеробства, досить розвинутий культ Землі-Матері). Чому княгиня не звернулася до сил Землі – відкрите питання, але можна припустити, що в середовищі княжої аристократії культ землі був нерозвинутий, не відігравав особливої ролі у світорозумінні. Всі інші три божества Ярославна називає послідовно "господинами", що близьке до пізніше вживаного "господь".

Слід звернути увагу і на принцип трикратності, характерний для замовлянь і реалізований у фрагменті з Ярославною: княгиня звертається до *трьох* божеств, *тричі* повторюється фраза "Ярославна рано плачеть вѣ Путивлѣ на забралѣ аркучи", *тричі* Ігоря названо "ладо" (в першій "строфі" – "князь").

За своєю художньою структурою, системою образів, які сягають язичницького міфологічного мислення, мовленнєвою ритмікою монолог Ярославни являє собою замовляння, побудоване на взір архаїчних замовлянь давніх українців. Характерно, що це замовляння абсолютно вільне від християнських ремінісценцій, тому можна говорити, що й після двох століть офіційної християнізації Русі язичницька ідеологія та поетика продовжували функціонувати у словесній творчості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Максимович М.А. История древней русской словесности // Собрание сочинений М.А. Максимовича. – Т. III. – К., 1880. – 586 с.
2. Франко І. Історія української літератури // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 40. – К.: Наукова думка, 1983. – 436 с.
3. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – Т. 2. – К., 1993. – 382 с.
4. Слово о полку Ігоревім / Упоряд. Л. Махновця. – К., 1983. – 212 с.
5. Словарь української мови / Упоряд. Борис Грінченко. – Т. 1: А-Ж. – К., 1907. – 580 с.
6. Войтович В. Українська міфологія. – К., 2002. – 664 с.
7. Рыбаков Б.А. Петр Бориславич. Поиск автора "Слова о полку Игореве". – М., 1991. – 354 с.
8. Войтович В. Генеалогія богів давньої України. – Рівне, 2007. – 556 с.

Матеріал надійшов до редакції 11.03. 2008 р.

Ніколюк Г.В. Архетипная символика "плача" Ярославны в "Слове о полку Игореве".

В статье рассматривается художественная структура фрагмента "Слова о полку Игореве", известного как "плач Ярославны". Автор определяет семантику архетипных символов и приходит к выводу, что этот фрагмент по своим жанровым признакам может определяться как текст, созданный по схеме и поэтике фольклорного заговора.

Nikoljuk H.V. The Symbolism of Jaroslavna's Incantation in "The Word about Igor's Campaign".

The article deals with the artistic structure of so-called "Jaroslavna's weeping", the fragment of "The Word about Igor's Campaign". The author explains the symbolic meaning of the archetypes and finds out that this fragment according to its genre features should be defined as an incantation.